

ZAPOMENUTÁ POUŠŤ

Lenka Suková

Staroegyptská civilizace vzbuzovala již v dobách starověku obdiv a úctu u okolních národů. Úžas nad výtvoři starověkých Egyptanů od nepaměti provázely i otázky po původu a kořenech této civilizace. Názor, že kulturní vývoj v nilském údolí mohl být ovlivněn mimo jiné i prostorem Západní pouště,¹ není v egyptologii nikterak nový. Tento vliv se však dosud vnímal pouze v rovině demografické, tedy jako přesun skupin obývajících Západní poušť do nilského údolí v důsledku celkového vysychání regionu, popř. v rovině ekonomické, v níž se připouštělo, že skupiny obývajících Západní poušť se mohly zasloužit o zavedení pastevevství a chovu dobytka do nilského údolí. V obou těchto rovinách se však vycházelo z předpokladu, že nositelem tohoto vlivu byly menší skupinky obyvatel, které se zabývaly pastevevstvím nebo zemědělstvím a které nevykazovaly žádné znaky komplexněji strukturované společnosti.² Ve světle výsledků výzkumů v Západní poušti za poslední tři desetiletí je nutné tento názor radikálně přehodnotit. Z nově získaného materiálu vyvstává zcela odlišný obraz o osídlení a kulturním vývoji v Západní poušti v době od 10. do 4. tisíciletí př. Kr., jenž se podstatným způsobem odrazil v kulturním vývoji v nilském údolí, a to nejen v rovině demografické a ekonomické, ale též v rovině technologické, společenské a ideologické.

Osídlení prostoru Západní pouště na počátku holocénu a následný kulturní vývoj umožnil obecný trend klimatických změn, který započal přibližně před 12 000 lety a souvisel s posunem pásma monzunových dešťů z oblasti tropické Afriky zhruba o 800 km směrem na sever.³ Oblast Západní pouště v době holocénu ovlivňoval pouze okraj tohoto pásma, jenž na severu zasahoval k oáze Dachla a v letních měsících přinášel srážky v úhrnu 50–100, resp. 100–200 mm za rok.⁴ Oblast Západní pouště zůstala i nadále velmi suchou, nicméně i malé množství srážek na mnoha místech stačilo k nahromadění povrchové vody a ke vzniku sezónních jezer, jejichž dávný výskyt dnes dokládají nánosy plajů,⁵ a obnovení činnosti celých systémů řek, jejichž dřívější aktivitu potvrzují satelitní snímky.⁶ Po delším období extrémního sucha začalo

1 Výraz „Západní poušť“ zde označuje oblast od pobřeží Středozemního moře na severu až po hranice Egypta se Súdánem na jihu a od nilského údolí na východě po hranice Egypta s Libyí na západě. Viz např. Mills (2001: 497).

2 Viz Wendorf - Schild (2002a: 18).

3 Viz Kuper (2002: 3) a Said (1997: 8).

4 Viz Neumann (1993: 167) a Wendorf - Schild (2002a: 13).

5 Viz Nicoll (2004: 562).

6 Viz El-Baz (2003: 64).

v prostoru Západní pouště postupně docházet k proměně životního prostředí a vzniku podmínek umožňujících život různých forem.⁷

V době holocénu měla v oblasti Západní pouště zřetelnou převahu pouštní a stepní vegetace, typická pro suché a polosuché prostředí – v archeologickém materiálu se nejčastěji setkáváme s tamariškou a různými druhy akácií a travin⁸ – a menší živočišné přizpůsobení k životu v suchém, popř. polosuchém prostředí – v archeologickém materiálu se nejčastěji objevuje zajíc, gazela *dorcus* a *dama* a někteří hloďavci a malí masožravci.⁹ V některých oblastech se specifickými geografickými a ekologickými předpoklady je izolovaně doložena též flóra a fauna typická pro vlhčí prostředí sáhelu, súdánu a tropické savany, mimo jiné přimorožec, kozorožec, antilopa, pštros, fenek, žirafa, buvolec, tur, hroch, slon, hyena a některé druhy vodních ptáků.¹⁰ Již v nejstarších horizontech kulturního vývoje se v prostoru Západní pouště setkáváme i s domestikovaným hovězí dobyt看em¹¹ a v pozdní fázi nově s tzv. „malým dobyt看em“, tedy domestikovanými kozami a ovci, jejichž původ je nutné hledat v jihozápadní Asii.¹² Vedle kosterních pozůstatků v archeologickém materiálu dokládají rozmanitost fauny též dochované skalní obrazy.¹³

Klimatickými změnami na počátku holocénu nedošlo v prostoru Západní pouště k ustálení konkrétních hydroklimatických podmínek, které by nadále nepodléhaly žádným výkyvům. Pro celé období raného a středního holocénu byla naopak charakteristická jejich značná nestálost a periodické střídání vlhkých a suchých fází, které nebyly stejného trvání a intenzity. S každým nástupem vlhké fáze docházelo k osídlení jednotlivých oblastí Západní pouště a s nástupem suché fáze ke zhoršení životních podmínek a k opuštění regionu a přerušování kulturního vývoje. Suché fáze oddělující fáze vlhké tedy zároveň ohraničují samostatné horizonty lidské přítomnosti v oblasti a umožňují sestavit dílčí chronologie kulturního vývoje.¹⁴ Každé nové osídlení přinášelo inovace, které mohly vycházet z odlišné adaptace na nové podmínky nebo souvisely s odlišným původem příchozích.¹⁵ Hydroklimatické změny je v tomto světle možné označit za jeden z hlavních hnacích motorů kulturního vývoje a podnětů k technologické inovaci, změně ve způsobu života, přijetí nových strategií využívání prostoru a získávání potravy a k rozvoji zemědělské či pastevecké společnosti a komplexní kultury.¹⁶

V jednotlivých regionech Západní pouště se klimatické změny vzhledem k odlišným geografickým a ekologickým předpokladům projevovaly vždy specifickým

7 Viz Butzer (2001: 386).

8 Viz Neumann (1993: 164) a Gehlen et al. (2002: 85n.).

9 Viz Nicoll (2003: 565).

10 Viz Gautier et al. (1994: 7n.), Neumann (1993: 158n.), Kuper (1993: 213n.) a McDonald (2003: 49n.).

11 Viz Wendorf - Schild (2001: 655n.).

12 Viz Close (2002: 459n.).

13 Viz Nicoll (2004: 565).

14 Viz Nicoll (2001: 54n.).

15 Viz Wendorf - Schild (2001: 649).

16 Viz Nicoll (2004: 261).

způsobem. Charakter prostředí určoval povahu osídlení, demografii, ekonomická rozhodnutí, spočívající v důrazu na různé strategie získávání obživy, které v době holocénu zahrnovaly lov divokých zvířat, sběr divoce rostoucích rostlin, pěstování plodin a pastevectví dobytka, a z nich vyplývající materiální kulturu.¹⁷ Celý prostor Západní pouště tak připomíná mozaiku složenou z větších a menších regionů, z nichž každý má svůj vlastní, místními podmínkami ovlivněný kulturní vývoj a dílčí chronologii, které spolu s neexistencí chronologického a kulturního ukazatele společného a jednotného pro celou Západní poušť ztěžují vytvoření nadregionální chronologie a celkové shrnutí vývoje.

Navzdory uvedené rozrůzněnosti časových prahů i vlastních projevů je možné v kulturním vývoji v Západní poušti vysledovat určité obecné trendy. Pro jejich shrnutí je účelné uchýlit se k dvoudílnému modelu periodizace, rozlišujícímu v době holocénu v oblasti Západní pouště rané a pozdní období. Předělem mezi raným a pozdním obdobím je v oblasti tzv. absolutní pouště (tj. v oblasti tzv. Vápencové plošiny, na náhorní plošině Gilf Kebír, v regionu Abú Ballás a v oblasti Velkého písčitého moře) a dále v areálu Nabta/Kiséba a v oázách Západní pouště rok 6400 př. Kr., v oblasti Kyrenaiky na lokalitě Haua Fteah s libyjsko-capsijskou tradicí a v karunienské kultuře (Fajjúm B) rok 6000 př. Kr.¹⁸ V areálu Nabta/Kiséba je raný horizont na základě dokladů keramiky a pastevectví dobytka již v nejstarších horizontech označován jako neolitický,¹⁹ v ostatních částech se stejné období s ohledem na absenci přesvědčivých dokladů keramiky a pastevectví dobytka v archeologickém materiálu označuje výrazem epipaleolitický.²⁰

Skutečnost, že v některých oblastech Západní pouště nebyly uvedené znaky neolitického výrobního hospodářství prozatím doloženy a v dané oblasti je patrná celková absence některého chronologického a kulturního ukazatele, může odrážet jednak aktuální stav výzkumů v příslušných oblastech, které ještě nebyly uzavřeny a nabízejí prozatím jen předběžné výsledky a závěry, nebo dokládat existenci jisté diferenciaci regionů a jejich specializace na určitou, v oblasti přípustnou strategii získávání potravy, rekonstruovanou na základě malých shluků konkrétních typů nástrojů a dalších dokladů, která však mohla být doplňkem složitější „neolitické strategie“ získávání potravy a zapadat do složitějšího systému integrujícího jednotlivé diferenciované regiony do jednoho celku.²¹ Touto složitější „neolitickou“ strategií mohla být velmi raná fáze afrického modelu nomádského pastevectví, která se zde mohla rozvíjet vedle lovu a sběru již po znovuosídlení prostoru Západní pouště kolonisty s vyspělou keramickou tradicí.²² Z tohoto důvodu se v tomto shrnutí nahrazují výrazy „epipaleolitický“ a „neolitický“, užívané k označení rané fáze kulturního

17 Viz Barich (1993: 171).

18 Viz Gehlen et al. (2002: 112).

19 Viz Close (1992: 155n.) a Wendorf - Schild (2001: 648).

20 Viz Gehlen et al. (2002: 85n.).

21 Viz Gehlen et al. (2002: 99).

22 Viz Close (1992: 157).

vývoje v Západní poušti, v souladu s Midant-Reynes²³ výrazem „neolitizující“, jímž se zohledňuje proces neolitické evoluce doložený v některých oblastech a zároveň ponechává prostor pro zařazení poznatků, které přinesou další výzkumy.

Klimatické změny na počátku holocénu vytvořily předpoklady k znovuosídlení prostoru Západní pouště na počátku 9. tisíciletí př. Kr.²⁴ a k následnému intenzivnímu kulturnímu vývoji, který zde s přestávkami probíhal po několik tisíciletí. Osídlování Západní pouště postupovalo ve stejném směru jako pohyb pásma monzunových dešťů a proběhlo ve velmi krátkém čase.²⁵ Původ nových příchozích a prostor, z něhož se první kolonisté odebrali do oblasti Západní pouště se svou pokročilou keramickou tradicí a domestikovaným dobyt看, ²⁶ nebyl dosud s jistotou určen. V této souvislosti se nejčastěji uvádí část nilského údolí mezi prvním a druhým kataraktem, přičemž s přihlédnutím k předcházejícímu a následujícímu vývoji v nilském údolí by se za příčinu přemístění z nilského údolí do oblasti Západní pouště mohlo považovat zhoršení stability zdrojů v nilském údolí a potřeba hledat dříve místně snadno dostupné zdroje obživy ve větších vzdálenostech, kterou mohly uspokojit nově vytvořené příznivé podmínky v oblasti Západní pouště,²⁷ a prostor severního a centrálního Súdánu, popř. oblasti na jihozápad. Zároveň není vyloučeno, že různé úseky Západní pouště osídlili kolonisté z odlišných oblastí.²⁸

V modelu osídlení Západní pouště v době raného holocénu převažují malé krátkodobé tábory a ohniště lovců-sběračů nebo pastevců²⁹ a prosté shluky artefaktů, které dokládají značný teritoriální rozsah kultury, výraznou mobilitu obyvatel obývajících uvedený prostor a dobrou znalost prostředí. Vedle uvedených krátkodobě či jednorázově užívaných lokalit byly z doby raného holocénu v areálu Nabta/Kiséba a v oáze Dachla doloženy pozůstatky malých sezónních sídlišť, z nichž některá byla užívána opakovaně po celá staletí.³⁰ V nejstarších horizontech rané fáze se kvůli nedostatku dokladů patřičného přizpůsobení celoročnímu pobytu v suchém prostředí předpokládá opouštění sezónních sídlišť v době největšího sucha a opětovný návrat s příchodem letních dešťů.³¹

Stávající hydroklimatické podmínky a jen pomalá adaptace člověka na suché prostředí zpočátku neumožňovaly celoroční využívání vybraného prostoru a vyžadovaly pravidelný přesun obyvatel v době největšího sucha ke stálým vodním zdrojům. Tento přesun mohl směřovat do nilského údolí, kde byly na arkinienických lokalitách v oblasti druhého kataraktu zjištěny analogie v technologii výroby a typologii kamenných nástrojů s nejstarším horizontem El Adam v areálu Nabta/Kiséba a v oblasti hornoegyptského el-Kábu vedle střepu nádoby spadající do saharské

23 (2001: 69 a 87n.).

24 Viz Kuper (s.d.: 2).

25 Viz Kuper (2002: 5).

26 Viz Kuper (2002: 4).

27 Viz Vermeersch (2002: 34n.) a Kuper (2002: 10).

28 Viz Edwards (2004: 42).

29 Viz Wendorf - Schild (2001a: 1), Gabriel (2002: 51) a Gabriel (2003: 21n.).

30 Viz Wendorf - Schild (2001b: 655 a 658).

31 Viz Wendorf - Schild (2001b: 658).

keramické tradice doloženy též typologické a technologické shody s druhým nejstarším horizontem El Ghorab v areálu Nabta/Kiséba³² a horizontem Regenfeld B a C v oblasti Velkého písečného moře,³³ popř. do oázy Dachla a Charga nebo na jih do oblasti severního Súdánu.³⁴

Z pozdějších horizontů El Nabta a El Jerar jsou v areálu Nabta/Kiséba doložena větší sídliště, v nichž se vedle obytných staveb kruhového, oválného či polokruhového půdorysu nově setkáváme i se systémy objemných zásobních jam zvoncovitého tvaru a velkými a hlubokými studnami, situovanými do nejnižších partií plají. Tato inovace, doložená v rané fázi kulturního vývoje pouze v areálu Nabta/Kiséba, mohla souviset s demografickým tlakem, který nově přichozí přiměl k intenzivnějšímu využívání místních zdrojů a vytváření zásob, nezbytných k celoročnímu přežití těchto nomádských společností v prostoru Západní pouště.³⁵ Podle A. Testarta dochází zavedením praxe vytváření zásob, tedy záměrného oddalování konzumace produktu, k důležité transformaci též v oblasti společenské a ideologické.³⁶ Hloubení zásobních jam a studní vyžadovalo kolektivní úsilí a je tedy možné, že se v prostoru Západní pouště v tomto horizontu poprvé setkáváme s náznaky existence jistého vedení uplatňujícího kontrolu nad pracovní silou při organizování společných projektů.³⁷

V prostoru Západní pouště měl sběr různých plodů, hlíz a travin již od počátku rané fáze důležitou roli, kterou vedle rostlinných zbytků v archeologickém materiálu (převažuje proso, *sorghum* a plody rostliny *Zizyphus*) dokládá též postupně se zvyšující počet zrnotěrek. Existence objemných sil v pozdějších horizontech v areálu Nabta/Kiséba navíc možná dosvědčuje, že divoké *sorghum* se v tomto areálu záměrně pěstovalo.³⁸ Výkopci areálu Nabta/Kiséba dokonce vyslovili hypotézu, že tento areál mohl fungovat jako region specializovaný na sběr divoce rostoucích rostlin, který mohly sezónně využívat skupiny, zabývající se přednostně pastevectvím dobytka.³⁹

Kosterní pozůstatky domestikovaného dobytka se v areálu Nabta/Kiséba objevují již v nejstarších horizontech rané fáze. V mladších horizontech rané fáze umožňovaly některé ze studní, které byly hloubeny v samém středu sídliště, přímý přístup a napájení dobytka, jemuž bylo tímto přiděleno významné místo v srdci celé společnosti, v jejímž životě hrál významnou roli.⁴⁰ Současná nepřítomnost kostí domestikovaného dobytka v archeologickém materiálu získaném z jednorázově či krátkodobě užívaných lokalit může být náznakem toho, že v oblasti jižního Egypta se již velmi záhy začala utvářet pozdější forma afrického nomádského pas-

32 Viz Wendorf - Schild (2001b: 655).

33 Viz Gehlen et al. (2002: 102).

34 Viz Wendorf - Schild (2002b: 47)

35 Viz Wendorf - Schild (2002: 47) a Wendorf - Schild (2001b: 662).

36 Viz Midant-Reynes (2000: 59).

37 Viz Wendorf - Schild (2002: 15).

38 Viz Wendorf - Schild (2001b: 658).

39 Viz Wendorf - Schild (2002a: 15).

40 Viz Wendorf - Schild (2001b: 657).

tevectví, v rámci níž se dobytek nezabýjel pro maso, ale choval jako živý zdroj bílkovin v podobě mléka a krve a ve stravě se objevil jen výjimečně při uhynutí kusu nebo jeho záměrném usmrcení majitelem. Absence kostí domestikovaných zvířat na těchto lokalitách by tak mohla být dokladem úspěšného pastevectví (tj. v uvedeném prostoru nedošlo ke ztrátě jediného kusu z cenného stáda) na rozdíl od absence kostí divokých zvířat na stanovištích lovců, která by indikovala neúspěšný lov.⁴¹ O rozšíření fenoménu lokálního pastevectví v jižní části Egypta a sezónním pohybu dobytka mezi pastvinami v různých regionech svědčí i značné množství velkých kamenů s drážkou ve střední části, které jsou roztroušeny v koridorech mezi dunami v jižní části Velkého písečného moře, a k nimž pastevci při svém putování přivazovali své kusy.⁴²

Nezastupitelnou součástí strategie získávání potravy byl lov divokých zvířat, jehož význam vedle kosterních pozůstatků živočichů podtrhují kamenné nástroje typické pro rejstřík nástrojů loveckých společností a doložené v celém prostoru Západní pouště. Pro celé rané období kulturního vývoje je typická jednotná kamenná industrie, vesměs se jedná o čepelkovou a čepelovou industrii severoafrické epipaleolitické tradice,⁴³ mezi typy nástrojů obecně převažují prvky s otupeným bokem a nástroje geometrických tvarů. K výrobě kamenných nástrojů se používal běžně dostupný místní materiál, na některých lokalitách byly nalezeny též nástroje z kvalitních surovin pocházejících ze zdrojů vzdálených až stovky kilometrů.⁴⁴ Výskyt na konkrétní zdroj vázané kvalitní suroviny na různých místech v prostoru Západní pouště dokládá dobrou znalost prostředí a zdrojů a svědčí o kontaktech mezi vzdálenými regiony.

Výskyt nápadně jednotné industrie na většině území Západní pouště naznačuje kulturní spřízněnost a interakci v celém regionu,⁴⁵ které vycházely z menší hustoty osídlení a dostatku volného prostoru k pohybu.⁴⁶ Nicméně již v této rané fázi se v rámci společného severoafrického základu začíná projevovat jistá vazba oblasti tzv. severních oáz na libyjsko-capsijskou a preneolitickou či protoneolitickou tradici známou z lokality Haua Fteah v Kyrenaice,⁴⁷ bližší společná spřízněnost je patrná též u industrie nalezené v jižním sektoru Západní pouště v areálu Nabta/Kiséba, v oáze Dachla, Charga, v prostoru náhorní plošiny Gilf Kebír a Velkého písečného moře a v severním Súdánu v oblasti písečné pláně Selima.⁴⁸

V jižním sektoru Západní pouště se již v nejstarších horizontech rané fáze setkáváme s doklady keramiky. Střepy dochované na lokalitě Wádí el-Achdar na náhorní plošině Gilf Kebír nesou motiv vlnovky provedené rytím, který je charakteristický pro pás spojující severní Čad s oblastí Rudého moře a který zcela schází v prostoru

41 Viz Close (1992: 164) a Edwards (2004: 57).

42 Viz Nicoll (2004: 566).

43 Viz Gehlen et al. (2002: 113).

44 Viz Gehlen et al. (2002: 93 a 97n.) a Wendorf - Schild (2001b: 659).

45 Viz Wendorf - Schild (2001b: 654 a 658).

46 Viz Close (1992: 172).

47 Viz Barich (1993: 180) a Close (1992: 176).

48 Viz Schuck (1993: 243).

centrální Sahary.⁴⁹ V areálu Nabta/Kiséba je již v nejstarších horizontech doložena keramika zdobená motivem vlnovky provedené vpichy, který je charakteristický pro oblast centrální a východní Sahary, popř. keramika zdobená hustými vzory vytvořenými otisky různých předmětů.⁵⁰ Několik střepů bylo objeveno i v nejstarším horizontu Masara A v oáze Dachla.⁵¹ V základních charakteristikách je silná vazba prostoru Západní pouště na oblast centrální Sahary charakteristická po celou ranou fázi kulturního vývoje.⁵² Přesná funkce nejstarší keramiky, která je obvykle větších rozměrů a nenese žádné stopy po vaření, nám zatím uniká, s největší pravděpodobností sloužila k uchování sypkých materiálů či k zachycení tekutin.⁵³ Dokonce není vyloučeno, že v této fázi kulturního vývoje nešlo o pouhé užitkové předměty užívané při přípravě pokrmů (v tomto směru je nahrazovaly nejspíš tykve, skořápky pštrosích vajec a nádoby z jiných materiálů) a že keramika mohla mít i společenský a symbolický význam.⁵⁴

Od druhé poloviny 7. tisíciletí př. Kr. je v prostoru Západní pouště patrná kvalitativní a kvantitativní změna na různých úrovních, kterou Gehlen et al.⁵⁵ více méně vnímají jako přechod od epipaleolitického způsobu života k neolitickému, zatímco Close⁵⁶ hovoří o intenzifikaci, popř. zviditelnění výrobní stránky již v předchozím období fungujícího neolitického způsobu života. Novým aspektem kulturního vývoje v pozdní fázi je jeho rozrůznění a zvyšování regionální variability.⁵⁷ Změny a aktualizace ve způsobu získávání potravy a v technologii výroby a typologii archeologického materiálu s sebou nutně nesly i změny ve sféře společenské a ideologické.

V pozdním období dosahuje osídlení a kulturní vývoj v Západní poušti vrcholu.⁵⁸ Intenzifikace spočívající v hustějším osídlení prostoru, lepším přizpůsobení k životu v suchém prostředí a maximálním využití dostupných zdrojů, mohla souviset s ekologickým a demografickým tlakem, který naznačuje téměř úplná absence dokladů lidské činnosti v nilském údolí⁵⁹ a celoroční obývání prostoru Západní pouště.⁶⁰ Jednotlivé lokality však byly i nadále obývány nebo využívány pouze sezónně. V modelu osídlení si i nadále udržují co do počtu prvenství prosté shluky nástrojů a krátkodobá či jednorázová tábořiště a ohniště pastevců a lovců. Sezónní tábory vznikající v blízkosti sezónních vodních zdrojů jsou ve srovnání s ranou fází rozsáhlejší a poskytují větší množství archeologického materiálu, který svou

49 Viz Jesse (2003: 35n.), Gehlen et al. (2002: 105) a Edwards (2004: 25).

50 Viz Jesse (2003: 35n.) a Wendorf - Schild (2001b: 654).

51 Viz McDonald (2003: 45).

52 Viz Barich (1993: 180) a Jesse (2003: 42).

53 Viz Wendorf - Schild (2001b: 662).

54 Viz Close (1992: 163) a Hendrickx - Vermeersch (2003: 49).

55 (2002: 112).

56 (1992: 155).

57 Viz Gehlen et al. (2002: 112-113).

58 Viz Midant-Reynes (2003: 49n.).

59 Viz Vermeersch (2002: 37).

60 Viz Close (1992: 172).

rozmanitostí dokládá širší spektrum činností člověka na uvedených lokalitách⁶¹ a svou distribucí funkční diferenciaci v rámci lokality a organizované využívání obývaného prostoru.⁶² Některé tábory byly užívány opakovaně. Model osídlení doplňují poměrně rozsáhlá sídliště situovaná v blízkosti stálých vodních zdrojů (např. v oázách nebo v areálu Nabta/Kiséba), která se vyznačovala velkým počtem staveb, propracovanou a různorodou architekturou a stavbami komunálního charakteru. Tato sídliště přitahovala pastevecké skupiny v dobách největšího sucha⁶³ a s postupem času převzala úlohu regionálních center.

Přechod mezi raným a pozdním obdobím v celé Západní poušti dokládají zřetelné změny v kamenné industrii. Předchozí více méně jednotnou čepelovou a čepelkovou industrii nahrazují nástroje vyráběné převážně z úštěpů.⁶⁴ Ve shodě s vývojem keramiky je i u kamenné industrie patrné vytváření regionálních komplexů lišících se zpracováním suroviny a výrobním postupem. Severní komplex se vyznačuje hroty s řapem, oboustranně retušovanými noži, listovitými hroty a úštěpy odbíjenými z boku a tvoří jej lokality na Vápencové plošině, oázy Dachla a Farafra a oblast Abu Minqar při východním okraji Velkého písečného moře s tím, že příbuznost vykazuje i oáza Síva a Kattárská proláklina, Haua Fteah v Kyrenaice a oblast Fajjúmské oázy. Jižní komplex, neboli saharo-súdánský neolitický horizont, charakterizují hroty šípů s příčnou řeznou hranou a další nástroje geometrického tvaru, a tvoří jej oblast náhorní plošiny Gilf Kebír, lokalita Mudpans v prostoru Abu Ballas a písečná pláň Selima v severním Súdánu. Vedle těchto vyhraněných komplexů se setkáváme též s oblastmi, v nichž se oba směry mísí. Smíšený komplex tvoří areál Nabta/Kiséba, Dolní Núbie, Regenfeld v oblasti Velkého písečného moře a areál Eastpans v oblasti Abu Ballas.⁶⁵ K výrobě nástrojů se nadále používají především místní suroviny, vykazující nyní značnou variabilitu související s důkladnějším využíváním místních zdrojů, a kvalitní materiál pocházející ze vzdálených oblastí.

Vedle štípané industrie se v pozdním období nově objevují broušené a hlazené kamenné sekery⁶⁶ a ve srovnání s raným obdobím stoupá počet miskovitých zrnotěrek vyráběných z pískovce, žuly nebo jiného dostupného materiálu; jejich výskyt dosvědčuje stoupající význam a intenzifikaci sběru divoce rostoucích plodin. V oázách Dachla a Farafra, kde byl k dispozici stálý vodní zdroj a kde existovaly předpoklady a podmínky pro stálé osídlení, se zrnotěrky objevují v doprovodu srpů a dalších kamenných nástrojů a dokládají počátky zemědělské výroby.⁶⁷ Svůj význam však neztratil ani lov divokých

61 Viz Gehlen et al. (2002: 91 a 102).

62 Viz Riemer (2003: 78-79) a Lindstädter (2003: 383).

63 Viz McDonald (1993: 207).

64 Viz Gehlen et al. (2002: 112).

65 Viz Gehlen et al. (2002: 113).

66 Viz Gehlen et al. (2002: 95-6), Hendrickx - Vermeersch (2003: 50).

67 Viz Barich (1993: 180) a Barich et al. (1996: 76).

zvířat, který dokládají vedle konkrétních typů kamenných nástrojů i kosterní pozůstatky.⁶⁸ V pozdním období se v archeologickém materiálu ve srovnání s ranou fází kulturního vývoje častěji setkáváme i s kostmi domestikovaného dobytka, jež přibližně od roku 5.600 př. Kr. nově doplňuje tzv. malý dobytek, tedy ovce a kozy, které se do severovýchodní Afriky dostaly z jihozápadní Asie. Uvedení malého dobytka do severovýchodní Afriky je možné vnímat jako reakci na ekologický stres, která nutně vyžadovala i změnu v sezónním pohybu pasteveckých společností.

Ve starších horizontech pozdní fáze kulturního vývoje se v oblasti Západní pouště prostorově a časově překrývaly dvě keramické tradice: jednak saharsko-súdánská, neboli chartúmská tradice (tzv. jižní komplex),⁶⁹ připomínající keramiku raného období a uplatňující výzdobu celého povrchu nádoby různě složitými motivy, a jednak nezdobená keramika, která se v prostoru Západní pouště objevila v polovině 7. tisíciletí a pokládá se za kulturní přínos Blízkého východu.⁷⁰ Obě tradice se lišily dekorací, tvary a velikostí nádob, provedením a příměsemi. Na počátku 5. tisíciletí př. Kr. tato keramika náhle mizí a na její místo nastupuje pálená a hlazená keramika (někdy s černým okrajem), vyráběná z naplavené hlíny s různými příměsemi.⁷¹ Doložena je v areálu Nabta/Kiséba a v podobném provedení i v osadách kultury Bašendi v oáze Dachla. Svým provedením značně připomíná keramiku typickou pro tasien a badárskou kulturu, kterou podle dostupných údajů získaných radiouhlíkovou metodou o několik staletí předchází⁷² a jejíž podobu mohla do značné míry ovlivnit. V samém závěru pozdního období se vedle uvedeného typu keramiky objevují i další regionální varianty, lišící se materiálem, provedením, barvou, příměsemi i tvary.⁷³

Ani v pozdní fázi nebyly hydroklimatické podmínky v prostoru Západní pouště ustálené, vlhké mezifáze byly ve srovnání s raným obdobím podstatně sušší a suché intervaly mezi nimi intenzivnější a dramatičtější.⁷⁴ Zatímco kolem roku 6.000 př. Kr. bylo husté osídlení doloženo na různých místech Západní pouště,⁷⁵ v průběhu 6. tisíciletí př. Kr. již dochází k postupnému zhoršování klimatických podmínek, jež souviselo s posunem pásma letních monzunových dešťů zpět na jih, a k převládnutí suchého prostředí. Se zhoršováním životních podmínek zároveň docházelo ke zvětšování bariér mezi regiony a prohlubování regionálních odlišností kulturních tradic. V prostoru pomalu ubývá míst s dostupnou florou a faunou, která nadobro mizí, popř. se stahuje do oblastí s vyšším reliéfem a příznivějšími podmínkami,

68 Viz Gehlen et al. (2002: 112).

69 Viz Gehlen et al. (2002: 113), Kuper (2002: 3), Close (1992: 174), Hendrickx - Vermeersch (2003: 50) a Kuper (1993: 217).

70 Viz Gehlen et al. (2002: 97) a Kuper (2002: 5).

71 Viz Gehlen et al. (2002: 96n.), Hendrickx - Vermeersch (2003: 50-51), Wendorf - Schild (2001b: 665), Riemer (2003: 83n.) a Hahn (1993: 229).

72 Viz Wendorf - Schild (2001b: 666).

73 Viz Wendorf - Schild (2001b: 667), Riemer (2003: 83-86), Wendorf - Schild (2004: 19).

74 Viz Wendorf - Schild (2001b: 664).

75 Viz Kuper (2002: tab. 7A).

např. do prostoru náhorní plošiny Gilf Kebír,⁷⁶ a dále do oblasti Laqiya a písčité pláně Selima v severním Súdánu, kde se příznivé hydroklimatické podmínky udržely v porovnání se severními oblastmi mnohem déle,⁷⁷ nebo do oblastí se stálým, popř. spolehlivým vodním zdrojem (oáza Dachla a areál Nabta/Kiséba).

Na zvyšující se stres způsobený změnou životního prostředí reagovaly skupiny obývající Západní poušť buď dokonalejší adaptací, konkrétně zvýšením a přesnějším soustředěním mobility do vymezeného známého prostoru orientovaného kolem vhodného výchozího bodu s příznivými podmínkami, z něhož se v průběhu času stalo regionální ceremoniální centrum (uplatnění tohoto modelu je patrné v jižní části Západní pouště v areálu Nabta/Kiséba a v okolí oázy Dachla), anebo celkovým vysídlením Západní pouště a stažením obyvatel z nehostinného prostředí ke stálým vodním zdrojům, tedy do nilského údolí, popř. směrem na jih nebo jihozápad. Obě uvedené reakce měly v konečné podobě vliv na formování komplexní společnosti v nilském údolí – jedna ve sféře ekonomické a technologické, druhá ve sféře společenské a ideologické.⁷⁸

Vysídlování neobyvatelných oblastí v prostoru Západní pouště probíhalo ve směru ze severu na jih. V severní oblasti Západní pouště mizí doklady osídlení a lidské přítomnosti prakticky již v polovině 6. tisíciletí,⁷⁹ v ostatních regionech tento trend nastupuje po roce 5000 př. Kr.⁸⁰ Část nositelů saharské neolitizující kultury se soustředila do prostoru oáz v Západní poušti, hlavní proud vysídlenců však směřoval do oblastí Fajjúmské oázy a nilského údolí, kde se záhy objevují první doklady neolitického způsobu života.

Paralely mezi saharskou neolitizující kulturou a neolitickou kulturou ve Fajjúmské oáze se zdůrazňovaly již dříve – směrodatný zde byl především kulturní vývoj a hmotná kultura v oáze Dachla.⁸¹ Konkrétní sekvenci přesunu obyvatel pouštních oblastí a přenosu specifických projevů saharské neolitizující kultury z prostoru Západní pouště do oblasti Fajjúmské oázy je možné rekonstruovat na základě nálezů na lokalitě Djara na Vápencové plošině, na níž jsou výše uvedené specifické projevy, charakteristické pro severní komplex pozdní fáze, doloženy o několik staletí dříve než v oblasti Fajjúmu.⁸² Z typických projevů kulturního vývoje v prostoru Západní pouště se ve fajjúmské neolitické kultuře setkáváme s převahou kamenných nástrojů vyráběných z úštěpů, stejnými formami některých nástrojů – oboustranně retušovanými noži, bočními a kruhovými škrabadly, hroty s konkávní základnou, úštěpy odbíjenými z boku, využíváním pazourku z Vápencové plošiny, uplatňováním techniky faciální retuše na různých typech nástrojů a nezdobenou keramikou, doloženou v předstihu na lokalitě Lobo v prostoru Abu Míngar při východním okraji Velkého písčitého moře a později charakteristickou pro

76 Viz Gehlen et al. (2002, 117) a Nicoll (2004: 569).

77 Viz Schuck (1993: 247).

78 Viz Kuper (2002: 10).

79 Viz Gehlen et al. (2002: 91 a 113) a Nicoll (2004: 570).

80 Viz Kuper (2002: 10), Neumann (1993: 164).

81 Viz McDonald (1996: 93n.).

82 Viz Kuper (2002: 9), Kindermann (2003a: 272n.) a Riemer (2003: 73n.).

fajjúmskou kulturu.⁸³ S konkrétními projevy hmotné kultury se do oblasti Fajjúmu dostává též neolitický způsob hospodaření v podobě chovu a pastevevství dobytka (skotu, ovcí a koz) a pěstování plodin. O několik staletí později se s neolitickou kulturou setkáváme mj. v oblasti Středního Egypta. Neolitická kultura v nilském údolí vykazuje zpočátku v oblasti sahající od Středního Egypta až k Chartúmu mnoho společných kulturních znaků, což mohlo souviset s přenesením společné neolitické tradice z pouštních oblastí do nilského údolí. Promíšení této pouštní neolitické tradice v oblasti Dolního a Středního Egypta s vlivy a impulsy přicházejícími z jihozápadní Asie a zároveň s pozůstatky epipaleolitické tradice se silně vyvinutým sepětím s nilským prostředím a rozsáhlou adaptací na místní podmínky⁸⁴ však záhy vedlo ke kulturnímu oddálení těchto regionů.⁸⁵

V prostoru jižního Egypta se setkáváme s druhou reakcí na zhoršující se podmínky a životní prostředí spočívající ve zvýšení mobility obyvatel, pro něž se pastevevství dobytka nyní stává hlavní strategií získávání obživy. Mobilita se soustředí do předem vytyčeného a známého prostoru a společnosti se pohybují v prostoru po předem určených trasách a v pravidelných cyklech, které se točí kolem konkrétních příhodných míst fungujících jako záchytný bod celé nomádské společnosti.⁸⁶ Uvedený způsob existence je v areálu Nabta/Kiséba doložen již ve středním neolitu v horizontu El Ghanam a následně v pozdním neolitu v horizontu El Baqar a v závěrečném neolitu v horizontu El Ansam.⁸⁷ Intenzifikace pastevevství a zvýšení mobility, doprovázené dalšími inovacemi v materiální kultuře, sebou nezbytně nesou aktualizace v oblasti společenské a ideologické. Vytváří se nový pohled na krajinu, vzniká nová forma teritoriality, v níž se vybrané regionální centrum společnosti stává ústředním bodem v životním prostoru i rytmu života vysoce mobilní společnosti. Nové formy vztahů se budují též se světem zvířat. Dobytek si udržuje značný společenský význam, nově doplněný o význam symbolický a rituální. Vytváření nových symbolických a rituálních systémů dále vede ke vzniku nových a odlišných forem materiální kultury a nových forem symbolické reprezentace vyžadujících novou a odlišnou vizuální estetiku.⁸⁸

Tyto změny a nové formy jsou dobře doloženy na materiálu pocházejícího z pozdně neolitického pohřebiště na lokalitě Gebel Ramlah, ležící 30 km severozápadně od Nabta Plaji. Pohřby 30 jedinců, možná členů jediné širší rodiny, doprovází bohatá pohřební výbava, jež pokud jde o zastoupené typy předmětů a použité materiály nachází paralely v oblasti Středního Egypta v hrobech badárenské kultury a v hrobech datovaných do stejného období a odkrytých v oblasti Dongoly v blízkosti třetího kataraktu. Velké množství předmětů z exotických materiálů dosvědčuje zapojení areálu Nabta/Kiséba do rozsáhlé obchodní sítě spojující tento areál

83 Viz Kindermann (2003a: 272n.), Kindermann (2003b: 51n.), Kuper (1996: 81n.), Kuper (2002: 9) a Riemer (2003: 73n.).

84 Viz Midant-Reynes (2000: 80).

85 Viz Edwards (2004: 40) a McDonald (1996: 93).

86 Viz Midant-Reynes (2000: 83) a Close (1992: 172).

87 Viz Wendorf - Schild (2001b: 664).

88 Viz Edwards (2004: 40n.).

s oblastí při pobřeží Rudého moře, Sinajským poloostrovem, Súdánem a Středním Egyptem. Vlastní pohřebiště je navíc možné vnímat jako doklad rostoucího významu domovské základny pro pozdně neolitické skupiny obyvatel.⁸⁹

Fungování regionálního ceremoniálního centra v Nabta Plaji spadá do doby mezi lety 5500 a 3100 př. Kr.⁹⁰ Okrsek leží mimo dosah vod sezónního jezera v blízkosti rozsáhlé pozdně neolitické osady. Tvoří jej několik prvků: „kalendárium“, jehož uspořádání odpovídá linii slunovratu přibližně před 6000 lety, a nově objevené „kalendárium“, jehož orientace nebyla dosud stanovena; mohyly s pohřby krav a ovcí, které možná představují oběti prováděné před příchodem letních dešťů, a jedním lidským pohřbem; více než třicet tzv. „komplexních struktur“, interpretovaných jako kenotafy významných osobností, které zemřely mimo osadu a byly pohřbeny na jiném místě, nebo jako svatyně, a megalitické řady, vytvořené z opracovaných bloků kamene a orientované na vybrané uskupení hvězd, konkrétně na *Ursa Majoris* ve Velkém voze, Orion a Sirius.⁹¹ Uvedené prvky naznačují, že místní ceremoniální centrum mohlo plnit náboženskou, politickou a společenskou funkci pro různě spřízněné, ale geograficky rozptýlené skupiny lidí,⁹² a v prostoru Nabta Plaji se předpokládá existence náboženské nebo politické autority s dlouhodobou kontrolou lidských zdrojů a do jisté míry i společnost s komplexní strukturou.⁹³

V prostředí jižního Egypta se u pastevecko-nomádské společnosti s regionálním centrem v Nabta Plaji poprvé setkáváme s některými konkrétními rysy, které se následně stanou typickými pro komplexní společnost v nilském údolí. Za přínos saharské neolitizující kultury ke kulturnímu vývoji v nilském údolí je vedle zavedení pastevectví a chovu dobytka a zprostředkování znalosti prostoru Západní pouště a v něm se nalézajících surovinových zdrojů, předpokladů pro dálkový obchod⁹⁴ a určitě „pouštní moudrosti“ související s pohledem vzhůru, směrem k obloze, a výrazným filozofickým zaměřením,⁹⁵ nutné považovat i položení základů pro zformování specificky egyptského systému představ, zahrnujícího sluneční náboženství, zvířecí kulty se zvláštním důrazem na hovězí dobytek, astronomické poznatky a propracovanou symboliku a ideologii, a ve zprostředkování konkrétních způsobů komplexní manifestace, které se v průběhu dalších několika tisíciletí stanou pro egyptskou civilizaci charakteristickými.

Konkrétní strukturu rané komplexní společnosti v prostoru Západní pouště a povahu vzájemného vztahu pasteveckého a zemědělského elementu, které se v prostředí jižního Egypta vyvíjely v těsné blízkosti, odhalí až další výzkum. Nyní je však již možné říci, že stejně jako je Egypt darem Nilu, je zároveň i darem pouště.

89 Viz Wendorf - Schild (2004: 23).

90 Viz Wendorf - Schild (2004: 19).

91 Viz Wendorf - Schild (2004: 20).

92 Viz Close (1992: 172) a Wendorf - Schild (2002a: 15).

93 Viz Wendorf - Schild (2001b: 672).

94 Viz Hoffman (1991: 218).

95 Viz El-Baz (2003: 64n.).

Literatura

Barich, Barbara E.

1993 „Culture and environment between the Sahara and the Nile in the Early and Middle Holocene“, in: Lech Krzyżaniak – Michal Kobusiewicz – John Alexander (eds.), *Environmental Change and Human Culture in the Nile Basin and Northern Africa until the Second Millennium B.C.*, Poznań: Poznań Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 4], 171–183.

Barich, Barbara E. – Hassan, Fekri A. – Stoppiello, Alessandra A.

1996 „Farafrā Oasis between the Sahara and the Nile“, in: Lech Krzyżaniak – Karla Kroeper – Michal Kobusiewicz (eds.), *Interregional Contacts in the Later Prehistory of Northeastern Africa*, Poznań: Poznań Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 5], 71–79.

El-Baz, Farouk

2003 „Geoarchaeological Evidence of the Relationships between the Terminal Drought in North Africa and the Rise of Ancient Egypt“, in: Zahi Hawass (ed.), *Egyptology at the Dawn of the Twenty-First Century: Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists, Cairo 2000*, Vol. I, Archaeology, Cairo: The American University in Cairo Press, 64–72.

Butzer, Karl W.

2001 „Desert Environments“, in: Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Volume I, Oxford: Oxford University Press, 385–389.

Close, Angela E.

1992 „Holocene Occupation of the Eastern Sahara“, in: F. Klees – Rudolph Kuper (eds.), *New Light on the Northeastern African Past*, Köln: Heinrich-Barth-Institut [Africa Praehistorica 5], 155–183.

2002 „Sinai, Sahara, Sahel: The Introduction of Domestic Caprines to Africa“, in: *Tides of the Desert – Gezeiten der Wüste. Contributions to the Archaeology and Environmental History of Africa in Honor of Rudolph Kuper*, Köln: Heinrich-Barth-Institut [Africa Praehistorica 14], 459–469.

Edwards, David N.

2004 *The Nubian Past*, London – New York: Routledge.

Gabriel, Baldur

2002 „Neolithic Camp Sites in the Sahara – Anticipation of Future Research“, in: *Tides of the Desert – Gezeiten der Wüste. Contributions to the Archaeology and Environmental History of Africa in Honor of Rudolph Kuper*, Köln: Heinrich-Barth-Institut [Africa Praehistorica 14], 51–66.

Gabriel, Baldur

2003 „Cultural relics as Saharan landscape elements“, in: Lech Krzyżaniak – Karla Kroeper – Michal Kobusiewicz (eds.), *Cultural Markers in the Later Prehistory of Northeastern Africa and Recent Research*, Poznań: Poznań Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 8], 21–34.

Gautier, Achilles – Schild, Romuald – Wendorf, Fred – Stafford Jr., Thomas W.

1994 „One elephant doesn't make a savanna. Palaeoecological significance of *Loxodonta africana* in the Holocene Sahara“, *Sahara* 6, 7–20.

Gehlen, Birgit – Kindermann, Karin – Linstädter, Jörg – Riemer, Heiko

2002 „The Holocene Occupation of the Eastern Sahara: Regional Chronologies and Supra-regional Developments in four Areas in the Absolute Desert“, in: *Tides of the Desert – Gezeiten der Wüste. Contributions to the Archaeology and Environmental History of Africa in Honor of Rudolph Kuper*, Köln: Heinrich-Barth-Institut [Africa Praehistorica 14], 85–116.

Hahn, Joachim

1993 „Neolithic settlement patterns in the Gebel Kamil area, Southwestern Egypt“, in: Lech Krzyzaniak – Michal Kobusiewicz – John Alexander (eds.), *Environmental Change and Human Culture in the Nile Basin and Northern Africa until the Second Millennium B.C.*, Poznan: Poznan Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 4], 225–236.

Hendrickx, Stan – Vermeersch, Pierre

2003 „Prehistorie. Od paleolitu k badárenu (asi 700 000 – 4 000 př. Kr.)“, in: Ian Shaw (ed.), *Dějiny starověkého Egypta*, Praha: BB art, 33–59.

Hoffman, Michael A.

1991 *Egypt before the pharaohs: the prehistoric foundations of Egyptian civilization*, Austin: University of Texas Press.

Jesse, Friederike

2003 „Early Ceramics in the Sahara and in the Nile Valley“, in: Lech Krzyzaniak – Karla Kroeper – Michal Kobusiewicz (eds.), *Cultural Markers in the Later Prehistory of Northeastern Africa and Recent Research*, Poznan: Poznan Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 8], 35–50.

Kindermann, Karin

2003a „Djara: Prehistoric Links between the Desert and the Nile“, in: Zahi Hawass (ed.), *Egyptology at the Dawn of the Twenty-First Century: Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists, Cairo 2000, Vol. I, Archaeology*, Cairo: The American University in Cairo Press, 272–279.

2003b „Investigations of the Mid-Holocene settlement of Djara (Abu Muhariq Plateau, Western Desert of Egypt)“, in: Lech Krzyzaniak – Karla Kroeper – Michal Kobusiewicz (eds.), *Cultural Markers in the Later Prehistory of Northeastern Africa and Recent Research*, Poznan: Poznan Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 8], 51–72.

Kuper, Rudolph

1993 „Sahel in Egypt: environmental change and cultural development in the Abu Ballas area, Libyan Desert“, in: Lech Krzyzaniak – Michal Kobusiewicz – John Alexander (eds.), *Environmental Change and Human Culture in the Nile Basin and Northern Africa until the Second Millennium B.C.*, Poznan: Poznan Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 4], 213–223.

1996 „Between the Oasis and the Nile – Djara: Rohlfs Cave in the Western Desert“, in: Lech Krzyzaniak – Karla Kroeper – Michal Kobusiewicz (eds.), *Interregional Contacts in the Later Prehistory of Northeastern Africa*, Poznan: Poznan Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 5], 81–91.

2002 „Routes and Roots in Egypt’s Western Desert. The Early Holocene Resettlement of the Eastern Sahara“, in: Renée Friedman (ed.), *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert*, London: British Museum Press, 1–12.

2003 „The Abu Ballas Trail: Pharaonic Advances into the Libyan Desert“, in: Zahi Hawass (ed.), *Egyptology at the Dawn of the Twenty-First Century: Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists, Cairo 2000, Vol. I, Archaeology*, Cairo: The American University in Cairo Press, 372–376.

s.d. „On the Tracks of the Early Herdsmen“, ARKAMANI – Sudan Journal of Archaeology and Anthropology, <http://www.arkamani.org/akamani-library/neolithic/kuper.htm>.

Linstädter, Jörg

2003 „Systems of Prehistoric Land Use in the Gilf Kebir“, in: Zahi Hawass (ed.), *Egyptology at the Dawn of the Twenty-First Century: Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists, Cairo 2000, Vol. I, Archaeology*, Cairo: The American University in Cairo Press, 381–388.

McDonald, Mary M. A.

1993 „Cultural adaptations in Dakhleh Oasis, Egypt, in the Early to Mid-Holocene“, in: Lech Krzyzaniak – Michal Kobusiewicz – John Alexander (eds.), *Environmental Change and Human Culture in*

the Nile Basin and Northern Africa until the Second Millennium B.C., Poznan: Poznan Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 4], 199–209.

1996 „Relations between Dakhleh Oasis and the Nile Valley in the Mid-Holocene: a discussion“, in: Lech Krzyżaniak – Karla Kroeper – Michal Kobusiewicz (eds.), *Interregional Contacts in the Later Prehistory of Northeastern Africa*, Poznan: Poznan Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 5], 93–99.

2003 „The Early Holocene Masara A and Masara C Cultural Sub-Units of Dakhleh Oasis, within a Wider Cultural Setting“, in: G. E. Bowen – C. A. Hope (eds.), *The Oasis Papers 3. Proceedings of the Third International Conference of the Dakhleh Oasis Project*, Oxford: Oxbowbooks, 43–69.

Midant-Reynes, Béatrice

2000 *The Prehistory of Egypt. From the First Egyptians to the First Pharaohs*, Oxford: Blackwell Publishers.

Mills, Anthony J.

2001 „Western Desert“, in: Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Volume III, Oxford: Oxford University Press, 497–501.

Neumann, Katharina

1993 „Holocene vegetation of the Eastern Sahara: charcoal from prehistoric sites“, in: Lech Krzyżaniak – Michal Kobusiewicz – John Alexander (eds.), *Environmental Change and Human Culture in the Nile Basin and Northern Africa until the Second Millennium B.C.*, Poznan: Poznan Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 4], 153–169.

Nicoll, Kathleen

2001 „Radiocarbon Chronologies for Prehistoric Human Occupation and Hydroclimatic Change in Egypt and Northern Sudan“, *Geoarchaeology: An International Journal* 16/1, 47–64.

2004 „Recent environmental change and prehistoric human activity in Egypt and Northern Sudan“, *Quaternary Sciences Reviews* 23, 561–580.

Riemer, Heiko

2003 „Abu Gerara: Mid-Holocene sites between Djara and Dakhla Oasis (Egypt)“, in: Lech Krzyżaniak – Karla Kroeper – Michal Kobusiewicz (eds.), *Cultural Markers in the Later Prehistory of Northeastern Africa and Recent Research*, Poznan: Poznan Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 8], 73–93.

Said, Rushdi

1997 „The role of the desert in the rise and fall of Ancient Egypt“, *Sahara* 9, 7–22.

Schuck, Werner

1993 „An archaeological survey of the Selima Sandsheet, Sudan“, in: Lech Krzyżaniak – Michal Kobusiewicz – John Alexander (eds.), *Environmental Change and Human Culture in the Nile Basin and Northern Africa until the Second Millennium B.C.*, Poznan: Poznan Archaeological Museum [Studies in African Archaeology 4], 237–248.

Vermeersch, Pierre M.

2002 „The Egyptian Nile Valley during the Early Holocene“, in: *Tides of the Desert – Gezeiten der Wüste. Contributions to the Archaeology and Environmental History of Africa in Honor of Rudolph Kuper*, Köln: Heinrich-Barth-Institut [Africa Praehistorica 14], 27–40.

Wendorf, Fred – Schild, Romuald

2001a „Introduction“, in: Fred Wendorf – Romuald Schild et al., *Holocene Settlement of the Egyptian Sahara, Volume I, The Archaeology of Nabta Playa*, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 1–10.

- 2001b „Conclusion“, in: Fred Wendorf – Romuald Schild et al., *Holocene Settlement of the Egyptian Sahara, Volume I, The Archaeology of Nabta Playa*, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 648–675.
- 2002a „Implications of Incipient Social Complexity in the Late Neolithic in the Egyptian Sahara“, in: Renée Friedman (ed.), *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert*, London: British Museum Press, 13–20.
- 2002b „The Role of Storage in the Neolithic of the Egyptian Sahara“, in: *Tides of the Desert – Gezeiten der Wüste. Contributions to the Archaeology and Environmental History of Africa in Honor of Rudolph Kuper*, Köln: Heinrich-Barth-Institut [Africa Praehistorica 14], 41–49.
- 2004 „The Western Desert during the 5th and 4th millennia BC. The Late and Final Neolithic in the Nabta-Kiseiba Area“, *Archéo-Nil* 14, 13–30.